

UDC 94(477.75)-028.24

THE GENEALOGY OF THE COPIES OF “A BRIEF HISTORY OF THE CRIMEAN KHANS”

Nariman Seityagyaev

PhD (Philology)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine

nseyityahya@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5221-4284

The paper presents the results of the study of the genealogy of the copies of a small work on the history of the Crimean Khanate, known under the conventional title “A Brief History of the Crimean Khans”. Based on a comparative study of the Kyiv and Berlin manuscripts, the important data on the history of the text of the work were obtained. In particular, the probable time of its creation (1730–1736) and the time when it was copied into the Berlin copy of the Abu-l-Ghazi’s work (around 1737) were determined. It has been proven that the “Brief History” is a separate work, and not a continuation of the “Turkic Genealogy” of Abu-l-Ghazi, to which it was added in the Kyiv manuscript. It was found that the Berlin manuscript was the first of the manuscripts of North Caucasian origin into which the “Brief History” was copied.

It was established that the main events in the history of the protographs of the currently known “Shejere-i Turki” copies, which contain the “Brief History”, with the exception of its copying into the Berlin manuscript in St. Petersburg, had taken place in the North Caucasus. This fact, in combination with the presence of Nogai-themed texts in the Berlin and Kyiv handwritten miscellanies, enabled us to put forward a hypothesis of their circulation among the Nogais in the North Caucasus. This is also evidenced by the marginalia which concern the Nogai people’s history in the text of the “Shejere-i Turki” in the Kyiv manuscript.

The study results show the perspectives of a comparative study of the currently known copies of the “Shejere-i Turki”, containing “A Brief History of the Crimean Khans”, in order to identify the ways of their appearance and dissemination in the North Caucasus.

Keywords: “A Brief History of the Crimean Khans”; Kyiv manuscript; Berlin manuscript; copy; genealogy of the copies; North Caucasus; Nogais

ГЕНЕАЛОГІЯ СПИСКІВ “СТИСЛОЇ ІСТОРІЇ КРИМСЬКИХ ХАНІВ”

Н. С. Сейтяг’яєв

Вступ

Стаття присвячена дослідженню генеалогії списків невеликого за обсягом твору з історії Кримського ханства, який міститься в рукописному збірнику “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” (ф. V, № 3780) із зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) у Києві. У збірнику цей твір доданий до “Шеджере-і тюркі” (“Тюркського родоводу”) Абу-л-Газі. М. А. Усманов після ознайомлення із зазначеним рукописним збірником у 1975 році склав його зміст, у якому позначив цей твір окремо, як самостійний, і умовно назвав його “Стислою

історією кримських ханів” (далі в тексті використовується також скорочена форма цієї назви: “Стисла історія”) [Абу-л-Гази, окремих аркуш (1); Сейтяг’яєв 2019, 26; 2021, 104, 135].

Донедавна були відомі 4 списки “Стислої історії”, один з яких зберігається сьогодні в Києві, а три інших – у рукописних збірках Великобританії (два в Бібліотеці Нью Коледжу в Единбурзі й один у Бібліотеці Університету Джона Райландса в Манчестері) [Зайцев 2016, 103–104; Schmidt 2011, 144–145; Walsh 1959, 178–179, 182–183]. Крім того, невеликий уривок із твору був опублікований німецьким сьодознавцем Ю. фон Клапротом [Klaproth von 1814, 192]. У каталозі тюркських рукописів Бібліотеки Університету Джона Райландса в Манчестері (2011) “Стисла історія” охарактеризована як додаток до “Тюркського родоводу” “з коротким оглядом історії кримської династії ханів Гіреїв від Чингісхана до вступу на престол Каплан-Гірея в 1142 (1729–30) році” [Schmidt 2011, 144]. Його наявність у манчестерському списку “Тюркського родоводу” змусила Я. Шмідта припустити, що він був скопійований у Криму [Зайцев 2016, 104; Schmidt 2011, 11]. Судячи з усього, дослідник пов’язував походження “Стислої історії” із Кримом з огляду на тему твору. Найімовірніше, схожої думки дотримувався й М. А. Усманов, який охарактеризував мову твору як кримськотатарську [Абу-л-Гази, окремих аркуш (1); Сейтяг’яєв 2021, 135].

Раніше вже зазначалося, що транскрипція тексту “Стислої історії” в кириличній графіці сучасної кримськотатарської мови була вперше опублікована у 2003 році в журналі “Йилдиз”, після чого у 2011 році стаття, яка її містила, була передрукована в першому томі “Праць НДЦ кримськотатарської мови та літератури”¹ [Сейтяг’яєв 2003, 52–54; 2011, 344–345; Сейтяг’яєв 2021, 104]. Ця публікація була попереднім повідомленням про пошукову роботу, проведена у фонді Інституту рукопису НБУВ, і тому матеріали, опубліковані в ній, зокрема й транскрипція тексту “Стислої історії”, мали ознайомлювальний характер. Відповідно, у вказаній публікації не йшлося про дослідження тексту твору або визначення місця та часу його створення. Крім того, брак на той час відомостей про інші списки твору не давав змоги простежити їхні генеалогічні зв’язки й зробити висновки щодо цього. Завдяки дослідженням останніх років сьогодні з’явилася можливість зробити перші кроки в цьому напрямку.

1. Особливості київського і берлінського манускриптів

У київському рукописному збірнику текст “Стислої історії” приєднаний до тексту “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі. Поєднані тексти завершуються колофоном, у другій частині якого вони названі “Книгою Б-дакі Шебар Гірая” (“*Kitâb-ı B-dâkî Şebâr Giray*”) [Сейтяг’яєв 2021, 112]. Під час попереднього дослідження ім’я, згадане в назві цієї книги, було відтворене у формі Шебаз-Гірай або, згідно з його вимовою на Північному Кавказі, зафіксованою в історичних документах, Шабаз-Гірей, і було висунуто припущення щодо його належності синові буйнакського володаря, пізніше тарковського шамхала Баммата (Мухаммеда) II (1784–1797). Також було припущено, що нісба Шабаз-Гірея, відтворена у формі Будаки, походить від назви села й історичної області Кара-Будак у кумицьких землях Північно-Східного Кавказу. Відповідно до цих припущень, “Книга Будаки Шабаз-Гірея” була переписана для Шабаз-Гірея, сина Баммата II, близько середини 80-х – початку 90-х років XVIII століття, а у відповідну частину київського рукопису скопійована в період між 1792 і 1800 роками [Сейтяг’яєв 2021, 111, 112, 113, 116].

Додатковим аргументом на користь того, що “Стисла історія” була створена як продовження або додаток до “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, вважалося те, що в трьох британських рукописах твору, як впливає з їхніх описів у каталогах, текст

“Стислої історії” також доданий до тексту “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, як і в київському рукописному збірнику [Schmidt 2011, 144–145; Walsh 1959, 178–179, 182–183]. На цій підставі було припущено, що такий самий склад міг мати рукопис, із яким Ю. фон Клапрот ознайомився на Північному Кавказі наприкінці 1807-го або в 1808 році [Сейтяг'яєв 2021, 111–113; 2022, 54].

Брак можливості дістатися до трьох зазначених вище британських манускриптів не дав змоги раніше провести порівняльне дослідження тексту вказаного твору, однак під час подальших розвідок був виявлений список твору Абу-л-Газі, який зберігається в Берлінській державній бібліотеці й містить як “Тюркський родовід”, так і “Стислу історію кримських ханів” [Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān]. Окрім повного списку “Стислої історії”, у кінці цього рукопису міститься також невеликий уривок з неї з ознаками редагування тексту [Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān, арк. 238 зв.]. Крім “Тюркського родоводу” та “Стислої історії”, у берлінський рукопис також включений неповний текст “Дербенд-наме” Мухаммеда Авабі Акташі без початку й кінця [Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān, арк. 1–11 зв.].

Якщо не брати до уваги те, що, на відміну від умовної “кумицької” частини київського манускрипту, у берлінському рукописі при оформленні тексту “Дербенд-наме” не було використано червоне чорнило, інші елементи візуального оформлення тексту цього твору в обох списках збігаються. До них належить написання окремих слів на початку розділів і підрозділів (як-от “*faṣl, ammā rāvī, tāriḥ*”) почерком *сульс*, а також написання літери “лям” арабської абетки у слові “*faṣl*” із витіюватим візерунком на кшталт вензеля. Різновид почерку *насх*, яким скопійовано текст “Дербенд-наме” в берлінському рукописі, також подібний до почерку тексту в київському манускрипті й водночас відрізняється від почерків, якими в берлінський манускрипт скопійовано тексти “Тюркського родоводу” й “Стислої історії кримських ханів”. Усе це свідчить про зв'язок між двома списками “Дербенд-наме” в київському та берлінському рукописах. З огляду на ймовірність копіювання твору в київський рукописний збірник на Північному Кавказі його наявність у берлінському рукописі з елементами візуального оформлення, що майже повністю збігаються, може слугувати додатковим аргументом на користь зв'язку цього рукопису з Північним Кавказом.

Отже, берлінський рукопис містить цілком або з невеликими лакунами тексти всіх трьох творів, з яких складається умовна “кумицька” частина київського рукописного збірника [Сейтяг'яєв 2021, 119]. З огляду на це його можна розглядати як найстаріший з відомих сьогодні рукописних збірників, у яких одночасно є три вказані тексти. Однак, на відміну від київського рукописного збірника, в умовну “кумицьку” частину якого вони, судячи з усього, були скопійовані однією особою, у берлінському рукописі, як свідчить порівняння почерків, текст “Дербенд-наме” був скопійований іншим переписувачем. Ба більше, є всі підстави вважати, що частина рукопису, яка містить текст “Дербенд-наме”, має самостійне походження й була поєднана з іншою частиною берлінського рукопису під час реставраційно-палітурних робіт, що перетворило його на збірник-конволют. На це, зокрема, вказує різниця в кольорі й ступені зношеності паперу, на якому записаний текст “Дербенд-наме”, наскільки це можна визначити за фотокопією, а також наявність окремої, більш ранньої арабографічної пагінації тексту “Тюркського родоводу”, у якій номером 1 позначений лицьовий бік аркуша 12. Текст “Дербенд-наме”, який у рукописі передує “Тюркському родоводу”, і текст “Стислої історії кримських ханів”, який іде слідом за твором Абу-л-Газі, не мають окремої нумерації аркушів.

Загальна пагінація берлінського рукописного збірника пізня, європейська. Відповідно до неї, неповний текст уривка з “Дербенд-наме” починається на лицьовому боці аркуша 1 і закінчується на зворотному боці аркуша 11. На лицьовому боці

аркуша 12 починається текст “Тюркського родоводу”, також не з початку. Частина, якої бракує, додана на початку рукопису на окремому аркуші, не вплетеному в кодекс. Цей твір у берлінському рукописі закінчується одним рядком на початку лицьового боку аркуша 232. Текст “Стислої історії кримських ханів” міститься на аркушах 232 зв. – 234.

2. Порівняльне дослідження з метою з’ясування генеалогії списків

Берлінський рукопис значно збагачує відомості про “Стислу історію кримських ханів” і дає змогу дійти деяких важливих висновків щодо історії його тексту. На відміну від київського рукописного збірника, у ньому тексти “Тюркського родоводу” й “Стислої історії” не поєднані. Текст твору Абу-л-Газі, як було зазначено вище, закінчується в ньому одним рядком на лицьовому боці аркуша 232. Нижче на тій самій сторінці містяться окремі записи з іншим напрямком рядків, більша частина яких написана почерком, схожим на почерк тексту “Тюркського родоводу”. Ці записи складаються з сентенцій, уривків народних віршів і пісень, серед яких привертають увагу два рядки добре відомої й сьогодні кримськотатарської народної пісні “*Gider iseñ*” (“Якщо йдеш”), які містять не менш відоме прислів’я: “*Atalardan kalma sözdür / Kendi düşen ağlamaz*” (“Це слово, яке залишилося від предків: / Той, хто сам упав, не плаче”). А текст “Стислої історії кримських ханів” у берлінському рукописі починається на звороті того ж аркуша з початку сторінки, без заголовка. Почерк і колір чорнила текстів “Стислої історії” і “Тюркського родоводу” збігаються. Це вказує на те, що обидва тексти були скопійовані в берлінський рукопис тією самою особою в той самий час і в тому самому місці. А наявність у проміжку між двома текстами уривка з кримськотатарської народної пісні вказує на ймовірність того, що зазначена особа мала стосунок до Криму. Не виключено, що переписувачем і власником берлінського рукопису був кримський татарин.

У київському манускрипті колофон, яким у ньому закінчується текст “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі разом із доданим до нього текстом “Стислої історії кримських ханів”, як було зазначено в попередніх дослідженнях, складається з двох частин. Перша частина написана арабською мовою. Мова другої частини колофону раніше була визначена як османсько-турецька, із включенням елементів кумицької мови [Сейтяг’яєв 2021, 112]. З погляду концепції розвитку регіональних писемно-книжних мов (середньоазійської, північноогузької, поволзької та північнокавказької), об’єднаних спільною назвою “тюрки”, її можна охарактеризувати як північний (кумицький) варіант північнокавказького тюрки. На її належність саме до цього варіанта тюрки вказують, зокрема, використання лексики, невластивої поволзько-уральському та середньоазійському тюрки, але поширеної на Північному Кавказі, часте вживання арабізмів та фарсизмів і, на відміну від середньоазійського тюрки, відчутний вплив османської мови [Благова, Наджип 1998; Оразаєв 1987, 49–51; 2002, 124–126]. Єдина неповна дата (28 рамадана) вказана в кінці другої частини колофону [Сейтяг’яєв 2021, 111–112].

На відміну від київського рукописного збірника, у берлінському манускрипті близький за змістом колофон іде безпосередньо після “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, а в “Стислій історії” колофону немає. Замість цього в тому ж рядку, яким закінчується повний текст цього твору, з невеликим відступом іншим почерком написано ім’я *Кілемет бін Велі* (كلمت بن ولای), остання частина якого написана з помилкою і замальована зверху чорнилом. На тій самій сторінці, трохи нижче зазначене ім’я записано ще двічі іншим чорнилом у формі *Кілемет* (або *Кельмет*) *бін Велі ібн Едж*: *اچ ابن اج بن ولای [كلمت] [كلمت]* [Abu’l-Ghāzī Bahādur Khān, арк. 234, 236 зв.]. Імовірно, це ім’я одного з пізніших власників рукопису. У формі *Келемет* воно відоме в ногайців, карачаївців і балкарців, а також у кабардинців [Алиев, Алиева

2003, 88; Сейтяг'яєв 2019, 34, 46, 48; Сводный словарь личных имен... 2012, 369]. Якщо взяти до уваги наявність у берлінському рукописі творів, пов'язаних з минулим ногайців, можна припустити, що це ім'я належало ногайцю й може бути відтворене як Келемет ібн Вьалі ібн Аьж. Ім'я в останньому насабі може бути співвіднесене з арабським *Насс* (“хаджі”), яке відоме сьогодні у складі ногайського імені *Ажмамбет* (*Аьжмамбет*) [Сводный словарь личных имен... 2012, 367].

Колофон у берлінському рукописі починається після фрази “Істина відома Аллаху” (الله اعلم بالصواب), якою закінчується текст “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі й після якої в київському рукописному збірнику без пропусків починається текст “Стислої історії кримських ханів”. Як і в київському рукописі, він складається з двох частин, мова яких відрізняється, і першою в ньому так само йде частина, написана арабською мовою [Сводный словарь личных имен... 2012, арк. 231 зв.]:

الضعيف المذنب المحتاج الى رحمة الله عليه محمد حسين | الله | / تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب على يد العبد ابن حاجي² اقاى صوفى / قرية ترككى غفر الله لهما و بجميع امت محمد أمين والحمد لله رب العالمين

Переклад:

“Завершена ця книга за допомогою Аллаха, Господаря всіх творинь, Того, що дає щедроти, руками цього слабкого, грішного раба [Аллаха], Мухаммеда Хусейна ібн Хаджі Акая Суфія [з] поселення *Т-р-ккій*, який потребує милості Аллаха до нього, хай простить Аллах їм обом і всій громаді Мухаммеда. Амін, і хвала Аллаху, Господарю світів!”

Уривок із цієї частини колофону до імені Мухаммеда Хусейна ібн Хаджі Акая Суфія повністю збігається з відповідною частиною колофону київського манускрипту [Абу-л-Газі, арк. 87; Сейтяг'яєв 2021, 112]. Це вказує на існування певного зв'язку між двома рукописами. Судячи з усього, вони походять від загального протографа, який мав схожий колофон арабською мовою. Імена переписувачів, що вказані далі, відрізняються. Найімовірніше, вони були вписані замість імені, вказаного в колофоні спільного протографа двох манускриптів.

Зазначений Мухаммед Хусейн ібн Хаджі Акай Суфій досить добре відомий з історичних джерел. Зокрема, один з документів фонду Кабардинських справ Архіву зовнішньої політики Росії, датований 16 лютого 1745 року, містить усне донесення мулли Мамета Уцейна Ажакаєва, узденя генерал-майора нерегулярних військ князя Ельмурзи Бековича-Черкаського, записане в канцелярії кизлярського коменданта В. Є. Оболенського [Кабардино-русские отношения... 1957, 124–126]. В іншому документі з Державного архіву Республіки Дагестан (ф. 379, оп. 1, спр. 156, арк. 14 зв.) повідомляється, що в 1747 році в Кизлярському комендантстві перекладали товмач Василій Невзоров і мулла Магомет Усейн Аджикаєв [Оразаєв 2002, 89]. Ще в одному документі з Архіву зовнішньої політики Росії, датованому травнем 1748 року, вказано, що в 1747 році уздень генерал-майора князя Ельмурзи Черкаського Магомед Усейн Ажакаєв був відправлений від кизлярського коменданта до кримського хана [Кабардино-русские отношения... 1957, 156]. Нарешті, у документі того ж архіву від 5 листопада 1753 р. повідомляється, що уздень генерал-майора князя Ельмурзи Черкаського Мамбет Усейн Аджикаєв разом з іншим узденем князя дав пояснення щодо кабардинської ландкарти, складеної в 1744 році, у Колегії закордонних справ (у Санкт-Петербурзі) [Кабардино-русские отношения... 1957, 194]. Вказані в перелічених документах імена є варіантами імені Мухаммеда Хусейна ібн Хаджі Акая кабардинською (Магомед Усейн Ажакаєв / Аджикаєв) і ногайською (Мамбет / Мамет Усейн Аджикаєв) мовами [Сводный словарь личных имен... 2012, 116, 369]. Це, а також близькість дат, вказаних у документах, до часу копіювання “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі не залишає сумніву в тому, що в зазначених

документах ідеться саме про Мухаммеда Хусейна ібн Хаджі Акая Суфія. Отже, він був кабардинцем, муллою (тобто мав добру релігійну освіту) й узденем кабардинського князя Ельмурзи Бековича-Черкаського, який перебував на службі в росіян.

Відомостей про переписувача Ісмаїла ібн Батира, вказаного в колофоні київського рукописного збірника, не виявлено. Натомість в архівних справах як перекладачі в Кизлярі згадуються: у 1750 роках – Ібрагім Бодирев, або інакше Ібрахім Бадіров; у другій половині XVIII ст. – Халіл Ібраїмов та Халіл Бадіров, які, на думку кумицького дослідника Г. М.-Р. Оразаєва, можуть бути тією самою особою; і в 1783 році – Мамадгірей Бодиров (Мухаммед-Гірей Бадіров) [Кабардино-русские отношения... (2) 1957, 193; Оразаев 2002, 88–89].

Схожість прізвищ та різниця в часі виконання обов’язків перекладача (середина, друга половина й 80-ті роки XVIII ст.) дають змогу припустити, що вони є представниками двох поколінь однієї родини, у якій Ібрагім Бодирев / Бадіров був батьком Халіла Бадірова / Ібраїмова та Мамадгірея Бодирова / Бадірова. А розуміння того, що русифіковані форми прізвищ згаданих кизлярських перекладачів походять від місцевого імені Батир із фонетичним варіантом Бадір (*пор.* Батирхан / Бадірхан [Сводный словарь личных имен... 2012, 211]), дає змогу припустити, що засновником цієї династії північнокавказьких перекладачів міг бути переписувач протографа київського списку “Тюркського родоводу” Ісмаїл ібн Батир, насаб якого “ібн Батир” міг бути перетворений за російським зразком на прізвище Бадіров. Як вказує Г. М.-Р. Оразаєв, у 1783 році тарковський шамхал повідомляв у своєму листі, що Халіл Бадіров засватав собі наречену в Тарках [Оразаев 2002, 88]. Це свідчить про зв’язок цієї родини з Тарковським шамхалством і, відповідно, про її належність до кумиків, що є додатковим аргументом на користь імовірності походження родини Бадірових від Ісмаїла ібн Батира.

Текст другої частини колофону “Тюркського родоводу” в берлінському рукописі, як і в київському, також є османським в основі, із включенням до нього окремих, невластивих османській мові елементів: слова *boldı* із початковим приголосним звуком /б/ і позначенням велярного носового звука /η/ за допомогою поєднання літер “нун” і “кяф” арабської абетки (نك). На цій підставі його мову також можна охарактеризувати як північний (кумицький) варіант північнокавказького тюрки. Ця частина колофону в берлінському рукописі має такий зміст:

“Üşbu nüşha-i Şeceri-i (*sic*) Türkî-ni târîh-i sene 1150-da (*sic*) Peterburg Ʒal‘asında / şevketlü ‘adâletlü Anna İvanivna imperâtor-ı ‘uzmâ hazretleriniñ mübârek vaqt-i ‘asrında / ve pâdişâh-i ‘âlem-penâhıng sâyesinde **Sefer** (*sic*) ayı-ning on beşinçi günü **penşenbe** // **penşenbe** günü öyle vaqtinde tamâm boldı” [Abu’l-Ghâzî Bahâdur Khân, арк. 231 зв. – 232].

Переклад:

«Цей екземпляр “Шеджері-і Тюркі” був завершений у дату 1150 року у фортеці Петербург у благословенний час епохи її величності справедливої найвеличнішої імператриці Анни Іванівни й під покровом монархині, притулку світу, опівдні в четвер п’ятнадцятого дня місяця Сафара».

Повторення слова *penşenbe* в кінці попередньої і на початку наступної сторінки вказує на те, що переписувач під час копіювання включив *хафіз* (кустоду) в основний текст твору. Те саме трапляється й на більшості інших сторінок тексту “Тюркського родоводу” в берлінському рукописі, починаючи з аркуша 49. На відміну від київського рукопису, у якому хафізи, відповідно до класичної схеми їхнього використання, поміщаються лише в лівому нижньому куті зворотного боку аркуша, у

берлінському рукописі вони в багатьох випадках поміщаються також і на його лицьовому боці, що свідчить про недостатню професійність переписувача.

Дата, вказана в наведеній вище частині колофону “Тюркського родоводу” з берлінського рукопису, відповідає 13 червня 1737 року. Відповідно, текст “Стислої історії” був скопійований у нього близько до цього часу, на користь чого свідчить подібність почерків і кольору чорнила, яким написані текст “Стислої історії” та окремі (зокрема, остання) частини тексту “Тюркського родоводу”. На це вказують також наявність у берлінському рукописі більш ранніх дат (1131/1718–19, 1143/1730 і 1148/1735–36 pp.) і брак пізніших [Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān, арк. 234, 235 зв., 236]. Важко із впевненістю сказати, чи були обидва твори скопійовані в берлінський рукопис з одного протографа. Однак брак у тексті “Стислої історії” хафізів і те, що він починається в берлінському рукописі з нової сторінки, свідчать на користь того, що ці два тексти, найімовірніше, були переписані з різних манускриптів. Причому наявність безпосередньо перед початком тексту уривка з кримськотатарської пісні, написаного схожими чорнилом та почерком, свідчить про можливість копіювання його з рукопису, який має стосунок до Криму.

Висока ймовірність того, що “Стисла історія” була скопійована в берлінський манускрипт у 1737 році, дає змогу дійти деяких висновків щодо часу появи цього твору, а також рукопису, з якого він був скопійований. Останньою в “Стислій історії” є дата воцаріння Каплан-Гірея I у Криму втретє в 1143 (1730) році [Абу-л-Гази, арк. 87; Abu'l-Ghāzī Bahādur Khān, арк. 234]. Наступна зміна влади у Кримському ханстві відбулася в 1149 (1736) році, коли трон посів Фетх-Гірей II [Сычев 2008, 678]. Ця подія у “Стислій історії” не відображена, з чого можна зробити висновок, що цей твір був створений між 1730 і 1736 роками.

Вказівка на різні місця копіювання в арабській та османсько-турецькій в основі (північнокавказько-тюркській) частинах колофону з берлінського рукопису (*ḳaryetü T-r-k-kiyu*, тобто поселення *T-p-kkiy* і Петербург) доводить, що насправді вони є двома окремими колофонами, які належать до різних періодів історії тексту твору. Тобто 13 червня 1737 року в Петербурзі було завершено копіювання тексту “Тюркського родоводу” з рукопису, який раніше був скопійований кабардинським муллою та узденем кабардинського князя Ельмурзи Бековича-Черкаського Мухаммедом Хусеїном, сином Хаджі Акая Суфія, з іншого рукопису в поселенні *T-p-kkiy*.

З'ясування того, що колофон “Тюркського родоводу” в берлінському рукописі насправді складається з двох окремих колофонів, приводить до розуміння, що те саме трапилося й у колофоні київського манускрипту, який також складається з двох частин різними мовами. Зважаючи на це, можна відкинути помилкові припущення щодо ототожнення ойконіма “*ḳaryetü T-r-k-kiyu*”, які були висунуті автором цих рядків у попередньому дослідженні. Причиною їхньої появи було те, що колофон київського манускрипту йде після “Стислої історії кримських ханів”, остання дата якої 1143 (1730) рік. Наявність цієї дати змусила відкинути найбільш логічне припущення щодо відповідності вказаного ойконіма у формі “*ḳaryetü Terekkiiyu*” назві Терського міста, яке було офіційно ліквідоване в 1722 р. і, проіснувавши ще декілька років як Терський редут, остаточно зникло в 1726 році [Гарунова и др. 2017, 130; Сейтяг'яєв 2021, 114–115, 215, 219]. Усі мешканці Терського міста та залишок гарнізону указом Петра I від 22 вересня 1724 року були переведені в жовтні того ж року у фортецю Святого Хреста [Бутков 1869, 1, 76].

Отже, розуміння того, що арабська частина колофону, у якій згадується вказаний ойконім, належить лише до “Тюркського родоводу” і не має стосунку до “Стислої історії”, дає змогу стверджувати, що списки “Тюркського родоводу” Абу-л-Гази в берлінському та київському рукописах були скопійовані двома різними особами, Ісмаїлом ібн Батиром (київський манускрипт) і Мухаммедом Хусеїном ібн Хаджі

Акаєм Суфієм (берлінський рукопис) у Терському місті на Північному Кавказі раніше, ніж мешканці цього міста були переведені у фортецю Святого Хреста в жовтні 1724 року.

Очевидно, що “Стисла історія” могла бути скопійована в один із рукописів, від яких походить київський манускрипт, лише після появи цього твору, тобто не раніше 1730 року. Однак насправді це відбулося після 1737 року, коли, згідно з припущенням, “Стисла історія” була вперше скопійована у список “Тюркського родоводу”. Те, що в київському манускрипті обидва колофони, поєднані в один, йдуть після тексту “Стислої історії кримських ханів”, доданої до “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, доводить, що в “Книзі *Будаки Шабаз-Гірея*”, яка була скопійована в цей манускрипт 28 рамадана (рік не вказано; можливо, 25 травня 1792 р. або 23 лютого 1800 р.), текст “Стислої історії” вже був [Абу-л-Гази, арк. 87, 100; Сейтяг’яєв 2021, 112, 116].

Отже, текст “Стислої історії” був доданий до тексту “Тюркського родоводу” в одному зі списків твору Абу-л-Газі, який походить від рукопису, скопійованого Ісмаїлом ібн Батиром для сестри в Терському місті раніше жовтня 1724 року, і з яким генетично пов’язаний київський манускрипт. Відбулося це після 1737 року, коли “Стисла історія”, згідно з припущенням, була вперше скопійована у список “Тюркського родоводу”, і протягом останнього десятиріччя XVIII – на початку XIX ст., коли, знов-таки згідно з припущенням, з’явилася “Книга *Будаки Шабаз-Гірея*”, у якій тексти вказаних творів, судячи з усього, вже були поєднані. Не виключено, що додання “Стислої історії” до “Тюркського родоводу” вперше відбулося саме в цій книзі.

Оскільки київський і берлінський списки “Тюркського родоводу” походять від різних протографів, скопійованих у Терському місті, зрозуміло, що для того, щоб скопіювати текст “Стислої історії” в один зі списків “Тюркського родоводу”, від якого походить київський манускрипт, переписувач повинен був мати у своєму розпорядженні берлінський рукопис або один з його списків. Це дуже добре доводить одна важлива деталь у берлінському рукописі, виявлена під час дослідження. На полях лицьового боку аркуша 233, найімовірніше, тією ж рукою, що й основний текст, але іншим чорнилом записані два уривки, які належать до різних місць тексту твору на цій самій сторінці. Місця, до яких їх треба додати в основний текст, позначені в ньому “пташками” – позначками, подібними до латинської літери V (див. мал. 1). Перший із цих уривків висвітлює події 923 (1517/8) і 979 (1571) років, а другий – 1019 (1610/11) року [Abu’l-Ghāzī Bahādur Khān, арк. 233].

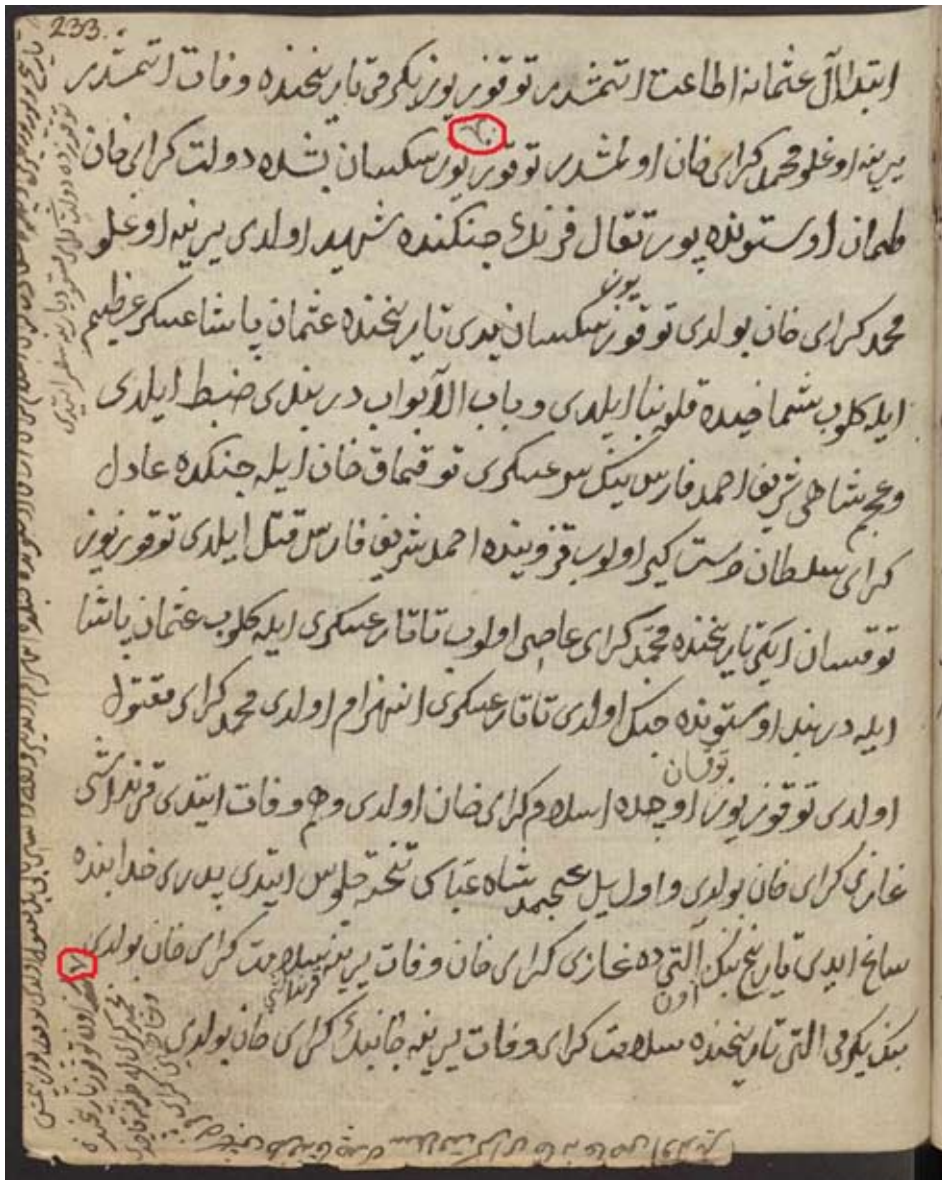
У київському рукописному збірнику обидва вказані уривки включені в місце в основному тексті “Стислої історії”, до якого в берлінському рукописі належить лише перший уривок. Крім того, у київському манускрипті в тексті першого уривка бракує частини речення з описом подій 979 (1571) року, яка в берлінському манускрипті становить другий рядок із двох рядків, з яких складається текст цього уривка (“*toğuzda Devlet Giray Maskav diyârına sefer itdi*”), а також слово “*bing*” із початку другого уривка [Абу-л-Гази, арк. 86–86 зв.]. Другий рядок першого уривка з берлінського рукопису, пропущений у київському манускрипті, розташований відносно першого рядка цього уривка в берлінському рукописі в такий спосіб, що під час копіювання переписувач дуже просто міг втратити його з поля зору, прийнявши початок другого уривка за продовження першого рядка першого уривка (див. мал. 1). Водночас перше слово “*bing*” на початку другого уривка в берлінському рукописі написано так, що може здатися перекресленням зверху, що могло стати причиною його пропуску в київському манускрипті.

Ще однією причиною, через яку текст другого уривка на полях лицьового боку аркуша 233 в берлінському рукописі міг в одному з рукописів, з яким генетично

пов'язаний київський манускрипт, бути помилково включений у те саме місце основного тексту “Стислої історії”, до якого в берлінському манускрипті належить лише перший уривок, могли бути особливості розташування знаків виносок – “пташок”, які в берлінському рукописі вказують, до якого місця в основному тексті сторінки слід додати пропущені уривки. Позначка, яка стосується першого уривка, розташована на відстані від нього, над другим зверху рядком основного тексту майже вертикально до напрямку рядка. А початок другого доданого уривка збігається з тим самим місцем в основному тексті, до якого цей другий уривок треба додати, і тому друга позначка розташована безпосередньо перед початком другого уривка, вертикально до його початку і горизонтально до рядків основного тексту (див. мал. 1). Переписувач міг помилково припустити, що двома зазначеними “пташками” позначені уривок на полях, який потрібно включити до тексту (позначка, горизонтальна до рядків основного тексту), й місце в тексті, куди його потрібно включити (позначка, вертикальна до рядків основного тексту).

Різниця в кольорі чорнила між текстами вказаних уривків та основним текстом не дає змоги припустити, що вони були скопійовані в нього одночасно з копіюванням основного тексту, тобто навряд чи відповідна сторінка мала такий самий вигляд у його протографі. Найімовірніше, ці уривки були пропущені під час копіювання й додані на полях згодом, після звірки текстів. На ймовірність цього вказує наявність на тій самій сторінці берлінського манускрипту пропусків окремих слів у тексті “Стислої історії”, доданих до нього як безпосередньо під час копіювання, так і після його завершення. Зокрема, як свідчить збіг кольору чорнила й почерку, безпосередньо під час копіювання в нього були додані слова “yüz” (“сто”) в даті “*toğuz yüz seksan yedi*” (“987”) і “*karındaşı*” (“його брат”) у виразі “*karındaşı Selâmet Giray*” (“його брат Селямет-Гірей”). Пізніше до тексту було додано слова “*toğsan*” і “*on*” у датах “*toğuz yüz toğsan üçde*” (“у дев'ятсот дев'яносто третьому”) і “*bing on altı-da*” (“тисяча сто шістнадцятому”), про що свідчить відмінність кольору чорнила, яким написані ці додані слова і який збігається з кольором чорнила двох доданих уривків (див. мал. 1).

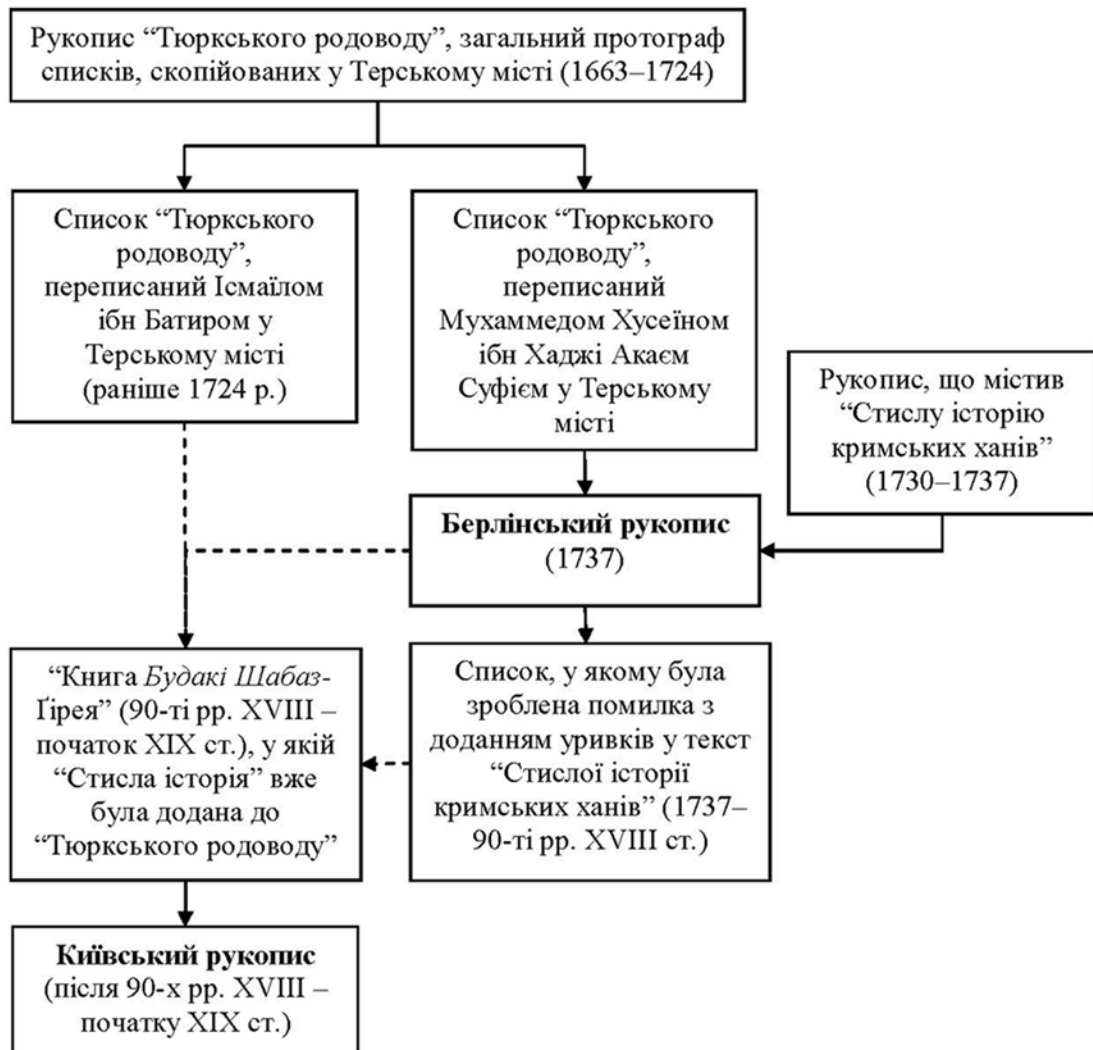
Перелічені вище особливості тексту “Стислої історії” на лицьовому боці аркуша 233 дають змогу дійти висновку, що до копіювання “Стислої історії” в берлінський рукопис навряд чи існував інший список твору, у якому б збіг перерахованих вище особливостей міг у комплексі призвести до помилкового включення обох вказаних уривків у те саме місце тексту “Стислої історії”, а також вплинути на пропуск частини першого уривка під час копіювання. Все сказане не залишає сумніву, що саме під час копіювання тексту “Стислої історії кримських ханів” з берлінського рукопису через особливості розташування тексту пропущених уривків на полях і через відмінну орієнтацію позначок у вигляді “пташок” у тексті твору на аркуші 233 переписувач допустив характерні помилки, які трапляються в тексті київського списку “Стислої історії”. Отже, можна вважати встановленим, що вперше помилка в розміщенні всередині тексту уривків, пропущених у берлінському списку й доданих на полях, була зроблена під час копіювання тексту твору безпосередньо з берлінського рукопису, а пізніше текст “Стислої історії” з одного з дефектних списків твору був скопійований в один зі списків “Тюркського родоводу”, генетично пов'язаний з київським манускриптом. Втім, не можна виключати можливість того, що вказана помилка була допущена під час копіювання тексту “Стислої історії” з берлінського рукопису безпосередньо в протограф київського рукопису. Принаймні поки що не відомі дефектні списки берлінського рукопису із вказаною помилкою, тоді як сам берлінський рукопис зберігся до наших днів. Цілком можливо, що ознайомлення з трьома британськими списками “Тюркського родоводу”, які мають у своєму складі текст “Стислої історії”, дасть змогу уточнити шлях виникнення зазначених дефектів у тексті твору.

Малюнок 1. Лицьовий бік аркуша 233 в берлінському рукописі

Отже, берлінський рукопис, найімовірніше, був першим списком “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, у який була скопійована “Стисла історія кримських ханів”. Її додання до “Тюркського родоводу” відбулося пізніше в одному зі списків твору Абу-л-Газі, від якого походять київський рукописний збірник і, найімовірніше, вказані вище три британські манускрипти. Не виключено, що таким списком була так звана “Книга Будаки Шабаз-Гірея”, згадана у колофоні київського рукопису, яка є протографом київського списку “Тюркського родоводу”. Відмінність імен переписувачів “Тюркського родоводу” в колофонах берлінського й київського списків, а також вказана вище характерна помилка в тексті київського манускрипту вказують на те, що ця помилка була вперше зроблена під час копіювання тексту “Стислої історії” саме з берлінського рукопису. Він міг бути скопійований з помилкою як в один з рукописів, через який дефектний текст “Стислої історії” пізніше потрапив до київського манускрипту, так і безпосередньо в протограф списку “Тюркського родоводу” з київського рукописного збірника, тобто в так звану “Книгу Будаки Шабаз-Гірея”.

Згідно з припущенням, зробленим у попередніх дослідженнях, “Книга Будаки Шабаз-Гірея” була скопійована в середині 80-х – на початку 90-х років XVIII століття. Відповідно до цього, поєднання двох текстів з переміщенням колонтитулу з кінця “Тюркського родоводу” в кінець “Стислої історії кримських ханів”, як це трапляється в київському манускрипті, відбулося в період між 1737 роком і початком 90-х років XVIII століття. Схематично процес, який привів до поєднання текстів двох творів, можна зобразити у вигляді стеми (див. нижче), у якій стрілки з уривчастою лінією вказують на можливість існування проміжних ланок, а також на можливий альтернативний шлях появи дефектного списку “Стислої історії” з помилковим включенням вказаних уривків у середину тексту твору.

Ця стема має попередній характер, і після вивчення інших відомих списків “Тюркського родоводу”, у яких міститься текст “Стислої історії кримських ханів”, до неї, імовірно, будуть внесені відповідні уточнення або зміни. Принциповими в цій стемі є наявність загального протографа для рукописів “Тюркського родоводу”, скопійованих у Терському місті; копіювання “Стислої історії кримських ханів” у берлінський рукопис; спотворення тексту “Стислої історії” у списку, скопійованому з берлінського рукопису; а також додання тексту “Стислої історії” до тексту “Тюркського родоводу”, яке могло відбутися у “Книзі Будаки Шабаз-Гірея” або в одному з рукописів, від якого вона походить.

За винятком копіювання “Стислої історії кримських ханів” у берлінський список “Тюркського родоводу” в Петербурзі, інші ключові події в історії протографів відомих сьогодні списків, у яких містяться ці два твори, наскільки можна судити, відбулися на Північному Кавказі. Можна навіть виділити окремі місцевості, у яких побутували ці списки та їхні протографи на різних етапах їхнього існування. Зокрема, поширення списків “Тюркського родоводу” на Північному Кавказі пов’язане з Терським містом. Поєднання текстів “Стислої історії” та “Тюркського родоводу”, найімовірніше, відбулося в кумицьких землях, а щонайменше два з чотирьох відомих сьогодні найпізніших списків “Тюркського родоводу”, у яких вказані тексти поєднані (київський та один з єдинбургських), походять з району П’ятигір’я.

Наявність в обох розглянутих у цій роботі рукописних збірниках, які належать до різних періодів історії північнокавказьких списків “Тюркського родоводу”, окремих текстів ногайської тематики свідчить про ймовірність їхнього побутування певний час у середовищі ногайців Північного Кавказу, з рукописних книг яких вказані тексти могли бути скопійовані в берлінський та київський манускрипти. Не можна не звернути увагу на інтерес, який виявляли власники збірників до минулого ногайців. У цьому сенсі показовою є одна з маргіналій київського списку “Тюркського родоводу”, яка містить коментар щодо прокльонів матерів однієї з трьох частин, на які поділилися уйгури, на адресу своїх доньок. Вони бажали їм вийти заміж за людину зі стадами коней та овець і жити поганим життям, харчуючись м’ясом і вживаючи кумис. У вказаній маргіналії щодо цього йдеться: “Повідомляються слова, які зазвичай говорили колишні давні ногайські матері, коли проклинали своїх доньок” (“Burunğı eski noğay anaları kızlarını / karğasalar ayta turğan sözleri beyân / olunur”) [Абу-л-Гази, арк. 21 зв.]. Мова цієї маргіналії за всіма особливостями відповідає розмовній кримськотатарській мові. Але, зважаючи на те, що це може бути зразком однієї з писемних мов, які використовувалися на Північному Кавказі, її можна розглядати також як ногайський варіант тюрки, про існування якого свідчать зауваження Ю. фон Клапрота і про повну недослідженість якого із жалем говорить сучасний кумицький дослідник Г. М.-Р. Оразаєв [Оразаєв 2002, 123; Klapproth von 1814, 192, 239].

Говорячи про списки “Тюркського родоводу”, які мають у своєму складі “Стислу історію кримських ханів”, не слід забувати, що в деяких з них є й інші ознаки спорідненості і взаємовпливу, зокрема включення в рукописний збірник тексту твору Мухаммеда Авабі Акташі “Дербенд-наме” або окремих розділів із “Дафтар-і Чингіз-наме”. Все це свідчить про досить довгу та складну історію побутування тексту і про потребу подальшого порівняльного вивчення рукописів, які мають подібний склад.

Висновки

Дослідження генеалогії списків “Стислої історії кримських ханів”, виконане шляхом порівняльного вивчення київського та берлінського списків, дає змогу дійти таких висновків:

1. “Стисла історія” була створена в період між 1730 і 1736 роками. Вона не є продовженням “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, до якого додана в київському списку твору Абу-л-Газі. Це самостійний твір з історії Кримського ханства, який у певний період свого існування був доданий до “Тюркського родоводу”.

2. Текст “Стислої історії” був скопійований у берлінський рукопис близько 1737 року. Цей рукопис був першим списком “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі північнокавказького походження, у який була скопійована “Стисла історія кримських ханів”.

3. Текст “Стислої історії” був доданий до тексту “Тюркського родоводу” в одному зі списків твору Абу-л-Газі, який походить від рукопису, скопійованого Ісмаїлом

ібн Батиром для сестри в Терському місті раніше жовтня 1724 року, і з яким генетично пов'язаний київський манускрипт. Відбулося це поєднання текстів після 1737 року, коли “Стисла історія”, згідно з припущенням, була вперше скопійована у список “Тюркського родоводу”, і протягом останнього десятиріччя XVIII – на початку XIX ст., коли, знов-таки згідно з припущенням, з'явилася “Книга *Будакі Шабаз-Гірея*”, у якій тексти вказаних творів, найімовірніше, вже були поєднані. Не виключено, що додання “Стислої історії” до “Тюркського родоводу” вперше відбулося саме в цій книзі.

4. Характерна помилка, пов'язана з неправильним включенням уривків, доданих на полях берлінського манускрипту, у текст твору, яка трапляється в тексті київського списку “Стислої історії”, була вперше зроблена під час копіювання тексту “Стислої історії” безпосередньо з берлінського рукопису.

5. Основні події в історії протографів відомих сьогодні списків “Тюркського родоводу”, які містять “Стислу історію”, за винятком її копіювання в берлінський список у Петербурзі, відбулися на Північному Кавказі. У поєднанні з наявністю у двох розглянутих у цій статті рукописних збірниках текстів ногайської тематики це свідчить про ймовірність їхнього побутування серед ногайців Північного Кавказу. Про це також свідчить маргіналія в тексті “Тюркського родоводу” в київському манускрипті, яка стосується минулого ногайців.

6. Збіг почерків і майже повна ідентичність елементів візуального оформлення тексту твору “Дербенд-наме”, наявного в обох манускриптах, також свідчить про походження берлінського рукопису “Тюркського родоводу” з Північного Кавказу і про його певний зв'язок із київським рукописом. Крім того, про зв'язок між двома рукописами свідчить збіг у берлінському та київському манускриптах частин колофону арабською мовою. Це вказує на походження цих двох списків “Тюркського родоводу” від загального протографа, який мав схожий колофон арабською мовою.

7. У рукописних збірниках, які містять списки “Тюркського родоводу” й “Стислої історії кримських ханів”, є й інші ознаки спорідненості та взаємовпливу, як-от включення в них списків твору Мухаммеда Авабі Акташі “Дербенд-наме” або окремих розділів із “Дафтар-і Чингіз-наме”. Все це свідчить про досить довгу та складну історію побутування тексту “Стислої історії” і про потребу подальшого порівняльного вивчення рукописних збірників, які мають подібний склад.

8. Дослідження доводить перспективність порівняльного вивчення відомих сьогодні списків “Тюркського родоводу”, які містять “Стислу історію кримських ханів”, з метою виявлення шляхів їхнього створення й поширення на Північному Кавказі.

¹ “Труды НИЦ крымскотатарского языка и литературы” (м. Сімферополь).

² Під літерою *ç* написаний знак *хамза* (◌).

ЛІТЕРАТУРА

Абу-л-Гази. Родословная тюрков // **Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського**. Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей. Од. зб. 3780.

Алиев И. И., Алиева З. И. **Карачаево-балкарские имена и фамилии. Толковый словарь**. Москва, 2003.

Благова Г. Ф., Наджит Э. Н. “Тюркй”. **Языкознание. Большой энциклопедический словарь**. Москва, 1998.

Бутков П. Г. **Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год**. Ч. 1–3. Санкт-Петербург, 1869.

Гарунова Н. Н., Суздальцева И. А., Галимова Л. Н. “Терский острог, Терский редут, Терки?..” (Еще раз к вопросу о роли Терского города в истории Северо-Восточного Кавказа XVI–XVII веков) // Самарский научный вестник. Т. 6, № 2 (19). 2017. DOI: <https://doi.org/10.17816/snvt201762207>

Зайцев И. В. Новая рукопись Шоры Ногмова: Шора Ногмов, шотландские миссионеры, Юлиус Клапрот и тюркские рукописи // Transcaucasia. 2015–2016. Вып. 3. 2016.

Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. Документы и материалы в 2-х томах. Т. II. XVIII в. Москва, 1957.

Оразаев Г. М.-Р. “Северокавказский тюрки” в системе тюркских региональных письменных языков XVI–XIX вв. // Советская тюркология. Баку, 1987, № 3.

Оразаев Г. М.-Р. Памятники тюркоязычной деловой переписки в Дагестане XVIII в. (Опыт историко-филологического исследования документов фонда “Кизлярский комендант”). Махачкала, 2002.

Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа / Отв. ред. Р. Ю. Наминова. Москва, 2012.

Сейтяг’яев Н. С. “Стисла історія” ель-Хадж Курбана як ймовірне джерело перекладених черкеських генеалогій другої половини XVIII–XIX ст. // Східний світ, 2019, № 2. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2019.02.025>

Сейтяг’яев Н. С. До питання атрибуції рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” із зібрання ІР НБУВ // Східний світ, 2021, № 2. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103>

Сейтяг’яев Н. С. “Розділ про Ідікі” з рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” ІР НБУВ (походження, мова і зміст) // Східний світ, 2022, № 1. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2022.01.053>

Сейтяг’яев Н. С. В. Вернадский адына ильмий китапханеде булунгъан кырымтатар ве тюрк тарихы, эдебиятына аит материаллар // Ыылдыз, 2003, № 6.

Сейтяг’яев Н. С. Вернадский адына Миллий ильмий китапханенинъ Эльязма болюгинде булунгъан кырымтатар ве тюрк тарихлары, тиллери ве эдебиятлары боюнджа мальземелер // Труды НИЦ крымскотатарского языка и литературы КИПУ. Т. 1. Симферополь, 2011.

Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887.

Сычев Н. В. Книга династий. Москва, 2008.

Abu’l-Ghāzī Bahādur Khān. <Chiwa, Chan>. “Şeğere’i Turki”. 1150 [1737] // Staatsbibliothek zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz. Diez A quart. 14. URL: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001AB6000000000> (дата звернення: 20.01.2022).

Klaproth von J. Travals in the Caucasus and Georgia, performed in the years 1807 and 1808, by command of the Russian Government / Tranlated from the German by F. Shoberl. London, 1814.

Schmidt J. A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester. Leiden – Boston, 2011.

Walsh J. R. The Turkish Manuscripts in New College, Edinburgh // Oriens. Vol. 12, No. 1/2. 1959. DOI: <https://doi.org/10.2307/1580193>

REFERENCES

Abu-l-Gazi, “Rodoslovnaya tyurok”, in *Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute of Manuscripts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]*, Fund V “Odes’ke tovaristvo istorii ta starozhytnostey”, File 3780. (In Ottoman Turkish, Azerbaijani, Chagatai, Nogai, Kumyk and Crimean Tatar).

Aliyev I. I. and Aliyeva Z. I. (2003), *Karachayevo-balkarskiye imena i familii. Tolkovyy slovar’*, Pedagogika, Moscow. (In Russian).

Blagova G. F. and Nadzhip E. N. (1998), “Tyurki”, in *Yazykoznaniye. Bol’shoy entsiklopedicheskiy slovar’*, Bol’shaya rossiyskaya entsiklopediya, Moscow, p. 525. (In Russian).

Butkov P. G. (1869), *Materialy dlya novoy istorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god, in 3 parts*, Saint Petersburg. (In Russian).

Garunova N. N., Suzdal’tseva I. A. and Galimova L. N. (2017), “ ‘Terskiy ostrog, Terskiy redut, Terki?..’ (Yeshcho raz k voprosu o roli Terskogo goroda v istorii Severo-Vostochnogo

Kavkaza XVI–XVII vekov)”, in *Samarskiy nauchnyy vestnik*, Vol. 6, No. 2 (19), pp. 125–131. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.17816/snv201762207>

Zaytsev I. V. (2016), “Novaya rukopis’ Shory Nogmova: Shora Nogmov, shotlandskiy missionery, Yulius Klaprot i tyurkskiye rukopisi”, *Transcaucasia, 2015–2016*, Issue 3, pp. 102–112. (In Russian).

Kabardino-russkiye otnosheniya v XVI–XVIII vv. Dokumenty i materialy v 2-kh tomakh (1957), Vol. 2, XVIII v., Moscow. (In Russian).

Orazayev G. M.-R. (1987), “‘Severokavkazskiy tyurki’ v sisteme tyurkskikh regional’nykh pis’mennykh yazykov XVI–XIX vv.”, *Sovetskaya tyurkologiya*, Baku, No. 3, pp. 47–52. (In Russian).

Orazayev G. M.-R. (2002), *Pamyatniki tyurkoyazychnoy delovoy perepiski v Dagestane XVIII v. (Opyt istoriko-filologicheskogo issledovaniya dokumentov fonda “Kizlyarskiy komendant”)*, Mahachkala. (In Russian).

Svodnyy slovar’ lichnykh imen narodov Severnogo Kavkaza (2012), R. Yu. Namitokova (ed.), Izdatel’stvo “Flinta”, Izdatel’stvo “Nauka”, Moscow. (In Russian).

Seityagyaev N. S. (2019), “‘Stysla istoriia’ el-Khadzh Kurbana yak ymovirne dzherelo perekladnykh cherkeskykh henealohii druhoi polovyny XVIII–XIX st.”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 25–54. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2019.02.025>

Seityagyaev N. S. (2021), “Do pytannia atrybutsi rukopysnoho zbirnyka ‘Abu-l-Hazi. Rodovid tiurkiv’ iz zibrannia IR NBUV”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 103–144. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103>

Seityagyaev N. S. (2022), “‘Rozdil pro Idiki’ z rukopysnoho zbirnyka ‘Abu-l-Hazi. Rodovid tiurkiv’ IR NBUV (pokhodzhennia, mova i zmist)”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 53–64. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2022.01.053>

Seityagyaev N. S. (2003), “V. Vernadskiy adına ilmiy kitaphanede bulunğan qırımatar ve türk târihi, edebiyatına ait materiallar”, *Yıldız*, No. 6, pp. 40–72. (In Crimean Tatar).

Seityagyaev N. S. (2011), “Vernadskiy adına Milliy ilmiy kitaphaneniñ Elyazma bolüginde bulunğan qırımatar ve türk târihlary, tilleri ve edebiyatları boyunca malzemeler”, *Trudy NITS krymskotatarskogo yazyka i literatury KIPU*, Vol. 1, KRI “Izdatel’stvo ‘Krymchpedgiz’”, Simferopol, pp. 335–357. (In Crimean Tatar).

Smirnov V. D. (1887), *Krymskoye khanstvo pod verkhovnstvom Otomanskoj Porty do nachala XVIII veka*, Saint Petersburg. (In Russian).

Sychev N. V. (2008), *Kniga dinastiy*, AST: Vostok-Zapad, Moscow. (In Russian).

Abu’l-Ghāzī Bahādur Khān (1150 [1737]), “<Chiwa, Chan>. ‘Şeğere’i Turki’”, in *Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Diez A quart. 14*, available at: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001AB6000000000> (accessed January 20, 2022). (In Chagatai, Azerbaijani, Ottoman Turkish, Crimean Tatar and Nogai).

Klaproth von J. (1814), *Travals in the Caucasus and Georgia, performed in the years 1807 and 1808, by command of the Russian Government*, Tranlated from the German by F. Shoberl, London.

Schmidt J (2011), *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Brill, Leiden and Boston.

Walsh J. R. (1959), “The Turkish Manuscripts in New College, Edinburgh”, *Oriens*, Vol. 12, No. 1/2, pp. 171–189. DOI: <https://doi.org/10.2307/1580193>

Н. С. Сейтяг'яєв

Генеалогія списків “Стислої історії кримських ханів”

У роботі викладено результати дослідження генеалогії списків невеликого за обсягом твору з історії Кримського ханства, відомого під умовною назвою “Стисла історія кримських ханів”. На основі порівняльного дослідження київського і берлінського списків твору були отримані важливі дані щодо історії тексту твору. Зокрема, з’ясовано ймовірний час його створення (1730–1736 рр.) і час, коли він був скопійований у берлінський рукопис (близько 1737 року). Доведено, що “Стисла історія” є окремим твором, а не продовженням “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі, до якого вона додана в київському манускрипті. З’ясовано, що берлінський список твору Абу-л-Газі був першим із рукописів північнокавказького походження, у який була скопійована “Стисла історія”.

Встановлено, що основні події в історії протографів відомих сьогодні списків “Тюркського родоводу”, які містять “Стислу історію”, за винятком її копіювання в берлінський

список у Петербурзі, відбулися на Північному Кавказі. Цей факт у поєднанні з наявністю в берлінському й київському рукописних збірниках текстів ногайської тематики дав змогу говорити про ймовірність їхнього побутування серед ногайців на Північному Кавказі. Про це свідчить також маргіналія, яка стосується минулого ногайців, у тексті “Тюркського родоводу” в київському манускрипті.

Дослідження доводить перспективність порівняльного вивчення відомих сьогодні списків “Тюркського родоводу”, які містять “Стислу історію кримських ханів”, з метою виявлення шляхів їхньої появи й поширення на Північному Кавказі.

Ключові слова: “Стисла історія кримських ханів”; київський рукопис; берлінський рукопис; список; генеалогія списків; Північний Кавказ; ногайці

Стаття надійшла до редакції 11.10.2024